



## Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri  
tarixçi

### III Yazı

#### Azərbaycan legionunun döyüş yolu

*SSRİ dövlətinin idarəçiləri vaxt ilə Rusiyaya kommunizstan, Qızıl orduya isə dünya proletariyatının nizami qüvvəsi adını vermişdi. İkinci dünya müharibəsi başladıqdan sonra rus dilində olan (və təbii ruslar arasında) köhnə ibarələr yenidən lüğətə keçdi. Rus torpağı, rus milləti, rus əsgəri. Hətta köhnə rus general və admiralının yuxulmuş olan heykəllərini tikdilər. Çar Rusiyası ordularının epolet (sonu dairə şəklində olan xüsusi formalı qızılı və ya gümüşü baltla ilə bəzənmiş paçon növü) hərbi paltarından istifadə etdilər. Rus provostav kilsəsinin məzmunlu bir fəaliyyət göstərməsinə icazə verdilər. Bir sözlə "Rusiya ruslaşmış kimi" oldu.*

*İkinci Dünya Müharibəsində milyonlarca rus əsgəri əsir düşmüşdü. Halbuki son hərbi başlar-başlamaz, yəni bolşevik Rusiyası tam əzəmətlə ayaqda iken Qızıl ordu əsgərləri və zabıtları kütləvi surətdə əsir düşdülər. Almanlara "xoş gəldiniz" deyə bağırın təhlə, kəndli və ziyalı rusların böyük təbəqəsi yaranmışdı. İnkər edilməz ki, minlərcə rus ziyalıları almanlarla iş birliyi etdilər. Millətçi qəzetlər nəşr etdilər. Hətta mümkün olan müstəmləkəçiliyini bolşevizm hökumətinə üstünlük vermək istəyənlər də vardı (O zaman Smolensk, Orlov, Rostov və sairə şəhərlərdə nəşr edilən yüzlərcə qəzetlərə baxmaq lazımdır).*

Məğrur alman hərbciləri qatı bir millətçi kimi davrandılar. Rusiyadakı antibolşevik hərəkat tam alman mütəşəkkilliyi ilə baltalandı.

Təbii, gözüaçıq Kremli idarəçiləri də rusların milli və dini duyğularını ax-tamaqda keçikmədilər. Rus milləti, rus torpağı və rus əsgəri idarələri eyni qayə ilə bazara sürüldü. Bolşevizm-faşizm cəbhəsi yerinə rus-alman cəbhəsi quruldu.

Ruslar "Velikiye rus", -deyə yeni nəğmələrini oxudular. Bu yeni nəğmə intemasional nəğməsinin yerini aldığı üçün sovetlər məmləkətində olan bütün qeyri-rus millətlər də "velikiye rus", -deyə bağmalı oldular.

Faqət daxili vəziyyətdə baş verən bu milli və siyasi haldan-hala baxmayaraq, moskva idarəçiləri yene də bir şey edə bilməyəcəkdilər. Məğlub olacaqları labüddü. Onları yalnız qərb müt-

və Sovet İttifaqı bu yardımlarla yenidən quruldu. Qərb mütəfiqlərindən həm də bol-bol material aldılar. "Demokrat səfərlər" məhv olan dövləti yenidən qurdular.

O bolşeviklər ki, bütün dünyanı ingilis-Amerika imperalizminə qarşı üsyan etdirmək istəyirdilər. Sabah isə... Tarixi (xüsusən yaxın tarixi) öyrənənlər, gələcəyi də (xüsusən yaxın gələcəyi) görməzləmi?

Əbdürrəhman bəy Fətəlibəyli Dündənginski (Abo) 1941-ci ildə almanlara əsir düşüb, bundan sonra 804 sayılı Azərbaycan piyada taburuna komandirlik etdi. 1942-ci il avqust ayının 2-dən Vermaxtin mayoru kimi Azərbaycan legionunun komandiri təyin edildi. Rozenberq tərəfindən tanınan "bütün azərbaycanlıların nümayəndəsi" olub.

Artıq 1943-cü ilə qədər Şərqi legionları qərargahının rəhbərliyi ilə Polşa

qismi Ukrayna partizanlarının tərəfinə keçdiyindən Adolf Hitlerin digərlərinə də inamı azalmışdı. Emeni və gürcülərlə müqayisədə Hitler müsəlmanlara daha çox üstünlük verdiyini bildirdi. Almanların müşahidələrinə görə etibarsızlıq və sürüşkenlik baxımından birinci planda ermənilər, sonra gürcülər, ikinci planda Volqa tatarları və türküstanlılar dayanırdı. Azərbaycan türkləri və şimali qafqazlılarda belə hallara çox az təsadüf olunurdu.

*Azərbaycan əsgərlərinin ilk uğurlu döyüşlərindən biri Qafqaz bölgəsində Qaraçay türklərinin yaşadığı ərazilərdə olmuşdu. Ruslara qarşı vuruşan azərbaycanlı əsgərlər ilk azad etdikləri kəndin adını "Zəfər kəndi" qoymuşdular.*

*Hitler saltənətində gestaponun mövcudluğuna baxmayaraq, şəxsiyyət qorunurdu. Bütün vətəndaşlar (təbii kommunistlər xaric) ədalət hüznündə şəxsi mənafeələrini müdafiə edə bilmirdi. Stalinin hökumətində isə insan-insandan başqa hər şeydi. Məmləkətin*

1961-ci illərdə Türkiyənin Almaniyaya səfirliyində mətbuat ataşesi, sonradan isə Ankarada Mətbuat İşləri Komitəsinin direktoru olaraq çalışıb. O, 1961-1974-cü illərdə "Amerikanın səsi" Radiosunun Türkiyə şöbəsinin direktoru işləyib. Fuad Əmircanın mətbu fəaliyyəti sırasında bədii-publisistik yazılar, hekayələr, qeydlər xüsusi yer tutur. Onun yazılarında Azərbaycanı işğal saxlayan Sovet rejimi kəskinliklə tənqid edilir. Fuad Əmircanın legioner mətbuatında və sonradan Almaniyadakı, Türkiyədəki qəzet və jurnallarda yazılan ciddi öyrənməyə və tənqid olunmağa layiqdir.

Aprəl işğalından sonra Zaqataladakı işğala qarşı başlamış üsyan haqqında "İntiqam alan kölgə" hekayəsini yazıb.

#### Abbas Atamalıbəyov

Abbas bəy Seyfulla bəy oğlu Atamalıbəyov (26 fevral 1895, Tiflis-1971, Ohayo Ştati ABŞ)

# Təbəddülatlı tarix pəncərəsindən – Azərbaycan legionu



ərəzində Azərbaycan türklərindən ibarət 8 tabur təşkil olundu. Bu 8 tabur Hərbi komandanlığa təhvil verilmişdi. Qısa zaman müddətində isə Polşada bütövlükdə 53-ə qədər hərbi hissə yaradılmışdı. Bununla belə qərargahda yalnız döyüşün taburları yaradılmırdı, eyni zamanda, ordu qərargahının tələblərinə uyğun olaraq ayrı-ayrı türk işçi taburları da formalaşdı. Sonradan yaradılan türk taburları əsasən 162-ci piyada diviziyasının sərəncamına göndərilirdi.

*Türküstan legionu öz sıralarında Orta Asiya xalqlarını-özbəkləri, kazaxları, qırğızları, türkmənləri, qaraqalpaqları və tacikləri birləşdirirdi. Sovet təbliğatında Türküstan legionunun qurucusu kimi Mustafa Çokay göstərilir. Mustafa Çokay "Prometey" təşkilatının üzvü kimi Məmməd Əmin Rəsulzadənin mühacirətdə kommunistlərə qarşı birgə mücadilə etdiyi silahdaşlarından olub. Legionun əsas məqsədi Türküstanın birliyi və rus əsarətindən azad edilməsi uğrunda mübarizə aparmaq idi. Gürcü legionu-gürcüləri, abxazları, adıgeyləri, çarkəzləri, kabardinləri, balkarıları və qaraçayları, Qafqaz legionu isə azərbaycanlıları, dağıstanlıları, inquşları və çeçenləri öz sıralarında toplamışdı. 1942-ci ilin avqust ayının 15-də Qafqaz legionu Azərbaycan legionu adlandırıldı və digər dağlı xalqların nümayəndələri isə Şimali Qafqaz legionu adı ilə Vesokda yerləşdi. Bundan əlavə, 1942-ci ilin avqust ayının 15-də yaradılan Volqa tatarları legionuna isə Povoljye tatarları, başqırdları, marilər, mordvinlər, çuvaşlar və udmurtlar cəlb edildilər.*

1942-ci ilin son baharında erməni legionerləri üsyan etdiyindən və bir

*vətəndaşı deyil, dövlətin köləsi, Allahın bəndəsi deyil, Stalinin iş heyvanı, insanlığın bir üzvü deyil, NKVD-nin zənciri məhbusları idi.*

#### Fuad Əmircan (Dəryal)

Fuad Əmircan 1911-ci ildə Nuxa (Şəki), Nuxa qəzası, Yelizavetpol quberniyasında anadan olmuşdur. Qalatasaray Liseyində təhsil almışdı. Prof. Dr. Belma Əmircanla ailə həyatı qurmuşdur. Bonnda 1995-ci ildə vəfat etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə maliyyə naziri işləmiş Əbdüləlibəy Əmircanın oğlu olan Fuad Əmircan rus ordusunun gəlişi ilə 1923-cü ildə Türkiyəyə getmək məcburiyyətində qalıb. İstanbulda Qalatasaray məktəbini bitirdikdən sonra əvvəl Parisdə, sonra da Almaniyada təhsil alan Fuad Əmircan 1941-ci ildə "Təsviri Əfkar" qəzetinin müxbiri olaraq Almaniyada çalışır və ehtə burada Azərbaycan legionerləri ilə əlaqə saxlayır. Fuad Əmircanın fəallığı ilə Azərbaycan legionerlərinin "Azərbaycan", "Hücum" qəzetləri və "Milli Birlik" jurnalı nəşr edilir. Fuad Əmircan 1943-cü ildə Azərbaycan Milli Birlik Məclisi sədrinin müavini seçilir. 1943-cü ilin noyabr ayında Milli Azərbaycan Komitəsinin birinci qurultayında Fuad Əmircana böyük etimad göstərilir və o, Azərbaycan Milli Komitəsinə Başqan yardımçısı seçilir. İkinci Dünya hərbindən sonra Fuad Əmircan müxtəlif mətbu orqanlarında "Dəryal" təxəllüsü ilə məqalələrlə çıxış edir. Bu baxımdan onun "Kafkasiya" jurnalındakı yazıları maraqlıdır. Fuad Əmircanın mətbuat sahəsindəki fəaliyyəti ilə yanaşı, yüksək dövlət vəzifələrində də çalışıb. Belə ki, o 1955-

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrəndən biri, Azərbaycan siyasi mühacirətinin tanınmış nümayəndəsi idi.

Abbas bəy Atamalıbəyov 1895-ci ilin 26 fevral tarixində Tiflisdə dünyaya göz açmışdır. İlk təhsilini Tiflisdə almışdır. Topçu zabıt olmaq istəyən Atamalıbəyovun görmə qabiliyyəti zəif olduğundan onu hərbi məktəbə qəbul etməmişdilər. 1914-cü ildə Peterburq Polixnik İnstitutunun dəniz mühəndisliyi fakültəsinə qəbul olunmuşdur. Amerika Birləşmiş Ştatlarına köçdükdən sonra 1971-ci ildə uzun sürən ağır xəstəlikdən sonra vəfat etmişdir. Ölümündən bir az əvvəl fransızca yazmağa başladığı xatirələri yarıncı qalmışdır.

#### Ailəsi

Atası-Seyfulla bəy  
Atamalıbəyov  
(kökə şamaxılı polkovnik  
(sonralar general))

Anası-Mələk xanım  
İbrahimbəyova

Abbas bəy İbrahim ağa Vəkilovun qızı Reyhan xanım Vəkilova ilə ailə qurmuş, Qalib adlı oğlu dünyaya gəlmişdir. Oğlu Qalib Atamalıbəyov (1924) Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayırdı.

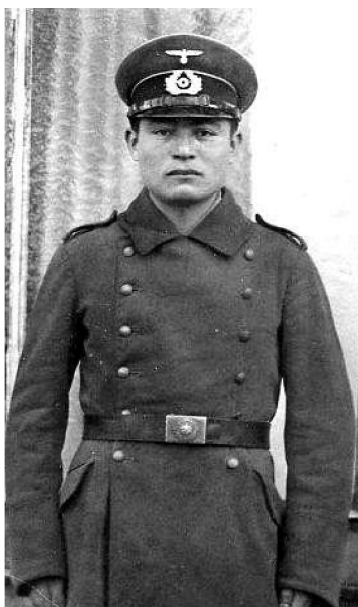
Sankt-Peterburqda dəniz donanması mühəndisliyi ixtisası üzrə ali təhsil alarkən Rusiyada sosialist inqilabı baş verdi. O zaman sosial inqilabçılar partiyasının üzvü idi. O sağ esərlərə

qoşulmuş, müsəlman həmyerlilər komitəsinin sədri seçilmişdi. Rusiyada inqilabi hərəkatda yaxından iştirak etmiş, hərə-məclik yarandıqından Qafqaza dönmüş, esərlər partiyasında siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Atamalıbəyov azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının və Cümhuriyyət Parlamentində-İI Sosialistlər bloku fraksiyasının üzvü idi. Parlamentin 1919-cu il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini gəmiqayırma sahəsində davam etdirmək üçün Paris Universitetinə (Fransa) göndərilmişdir. Abbas bəy Atamalıbəyov 1919-cu ildə Xarici İşlər Naziri Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi altında M. Məhərrəmovu əvəz etmək üçün ezam edilmiş və o nümayəndə heyətinin tərkibində katib kimi fəaliyyət göstərmişdir. Heyətin digər üzvləri arasında Mir Yaqub Mehdiyev, Məhəmməd Məhərrəmov, Ceyhun Hacıbəyli və Əkbərağa Şeyxülislamov da var idi. Aprəl işğalından (1920) sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan

azərbaycanlı tələbələrini vəziyyətini öyrənən Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının 1923-1925-ci illər üçün məlumatında Atamalıbəyovun təhsilinin bitməsinə 1 il qaldığı göstərilirdi.

*Siyasi fəaliyyəti: O, ABŞ prezidenti Vudro Vilsonla görüşmüşdü. Onlar konfransda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin de-fakto tanınmasına nail olmuşdular. Lakin təəssüf ki, Cenevrədəki Millətler Liqasında müstəqil Azərbaycanı de-yure tanımaq haqqında tələbləri qəbul olunmamışdır. O vaxt artıq ruslar Azərbaycana daxil olmuş və nümayəndə heyəti daha heç bir şey edə bilməmişdi. Bundan sonra Abbas Atamalıbəyovun həyatı asan olmamışdır. Təbii ki, o mühəndislik təhsilini davam etdirməyə məcburiyyətində qalmışdır. Azərbaycan döənə bilməyən Abbas Atamalıbəyov Parisdə qiymətli daşlar üzrə ekspert kimi işləməyə başlamışdır. Lakin, buna baxmayaraq, siyasi fəallığını davam etdirirdi. Siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş Atamalıbəyov mühacirət dairələrində tanınan siyasətçilərdən olmuşdur. Fransa hökumətinin SSRİ-yə qarşı siyasətinin mühacirlər üçün yaratdığı əlverişli imkanlardan istifadə edərək Parisdə Siyasi Elmər Məktəbini bitirmişdir. Azərbaycan mühacirətində Məmməd Əmin Rəsulzadəyə müxalif olan qrupa mənsub idi. Qərargahı Cenevrədə olan Millətler Komitəsinin siyasi tədbir və müzakirələrində vaxtaşırı iştirak etmişdir. 1934-cü ildə Əlimərdan bəy Topçubaşovun vəfatından sonra Parisdə cəmləşən Azərbaycan mühacirətinin rəhbəri idi. Əməkdaşlıq etdiyi "Revyyu de Prometey" "O" jurnalında Cənubi Qafqaza dair məqalələri dərc olunmuşdur. Fransa almanlar tərəfindən işğal olunduqdan sonra Berlində yaşamaş, orada Qırmızı Xaç Komitəsində çalışmış, azərbaycanlı əsirləri xilas etmək üçün böyük işlər görmüşdür. Siyasi fəaliyyətini burada da davam etdirən Atamalıbəyov Azərbaycan legionu ilə Hiltelin ordu qərargahı arasında əlaqə saxlayan üç nəfərdən ibarət qrupa (Əbdürrəhman bəy Fətəlibəyli Dündənginski və Fuad Əmircanla birlikdə) daxil olmuşdur. 1944-cü ilin oktyabrında Qafqaz Şurasının yaradılmasının təşəbbüsçülərindən olmuş, Şuranın 1947-ci ildə Lozannada keçirilən toplantısında iştirak etmişdir. Sonralar bir müddət Çilidə, Misir Ərəb Respublikasında, 1967-ci ildən isə ABŞ-da yaşamışdır. Ömrünün sonunadək Azərbaycanın istiqlal uğrunda mübarizə aparmış, vətəninin bir gün mütləq azad dövlət olacağına inamını itirməmişdir.*

(ardı var)



təfiqləri xilas etdilər. Bəli, qərb mütəfiqləri.

İngilis tankı və Amerika təyyarəsi yalnız Rusiyani deyil, bolşevizmi də xilas etdi. Stalin ordusu ingilis və amerikan silahları ilə təchiz edildi. Qızıl ordu